ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ ԸՍՏ ԷՐԶՐՈՒՄԻ ԵՎ ԱԽԱԼՑԽԱՅԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԻ

Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական պատմագրության կողմից ներկայացվող հայեցակարգում առանձնակի տեղ է հատկացված հայերի՝ որպես օսմանյան կայսրության ժողովուրդների մեջ առավել բարեկեցիկ կյանքով ապրող, բայց տերության նկատմամբ երախտամոռ կեցվածք դրսևորած ազգի «հանգամանքներին»: Այլ կերպ ասած, վկայակոչելով Կ.Պոլսի հայ մեծահարուստ ամիրայական դասի, այդ թվում՝ կառավարական շրջանակներին մոտ կանգնած հայազգի գործիչների կյանքի անհամեմատ բարվոք պայմանները, թուրքական պաշտոնական շրջանակներն ու պատմաբանները «զարգացնում են» վաղուց հայտնի այն կեղծ վարկածը, թե ինչպես առաջին համաշխարհային պատերազմի, այնպես էլ դրա ողջ նախորդ ժամանակաշրջանում հայերը, ապրելով բարեկեցիկ պայմաններում, չունենալով լուրջ դժգոհության պատճառներ, արտաքին ուժերի, հատկապես Ռուսաստանի դրդմամբ, քանիցս դիմել են ապստամբական գործողությունների, իրականացրել պառակտչական գործողություններ՝ հավաստելով իրենց անհավատարմությունը հայրենի պետության հանդեպ: Ի պատասխան որի՝ պատերազմի տարիներին կառավարությունը հարկադրված իրագործել է «դավաճան» հայերի տեղահանություն և տարագրություն՝ ռազմաճակատի գծից հեռու «ապահով» վայրեր: Բայց ցավալիորեն, ճանապարհին՝ համաճարակների, քրդերի հարձակումների հետևանքով տարագիրներն ունեցել են զոհեր, ընդ որում՝ պատերազմական վիճակով թելադրված, ոչ պակաս կորուստներ են ունեցել նաև իրենք՝ թուրքերը: Այսինքն՝ փորձ է արվում կենդանություն տալ երկուստեք զոհ լինելու հնացած վարկածին՝ դրանով իսկ ժխտել ցեղասպանության

* Աշոտ Մելքոնյանը պատմ. գիտությունների դոկտոր է, ՀՀԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն:

իրողությունը: Հատկանշական է, որ այս վտանգավոր թեզը նկատելի է ոչ միայն հայոց եղեռնի փաստը ժխտող պատմաբանների ու քաղաքական գործիչների մոտ, այլ նաև՝ այն ընդունող հեղինակների աշխատություններում: Նույնիսկ իր հայացքներով թուրքական պատմագրության մոտեցումներից էապես տարբերվող Թաներ Ակչամի հայեցակարգում առկա է այն միտքը, որ հայերին տեղահանելու կառավարության գործողությունները թելադրված էին կայսրությունը պահպանելու մտահոգությամբ:

Թուրքական կողմի վերոնշյալ «փաստարկները» հերքելու նպատակով փորձենք համառոտակի անդրադառնալ օսմանյան տիրապետության հաստատման շրջանից մինչև առաջին աշխարհամարտն ընկած ժամանակահատվածում Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության տեղաբաշխման, նրա նկատմամբ իշխանությունների որդեգրած ժողովրդագրական քաղաքականության ընդհանուր միտումներին՝ հենվելով արևմտահայ մի քանի նահանգների վերաբերյալ մեր կատարած ուսումնասիրությունների վրա:

Օսմանյան Թուրքիան, 15–րդ դարի երկրորդ կեսին հաղթանակներ տանելով թուրքմենական ցեղերի նկատմամբ, բռնազավթեց Հայաստանի մեծագույն մասը: Նվաճված երկրամասում թուրքական սուլթանների վարչաժողովրդագրական քաղաքանությունը պայմանավորվեց մահմեդական վերնախավի ազգային–քաղաքական ու տնտեսական շահերով, աչքի ընկավ անկայունությամբ ու մշտատև փոփոխություններով:

Մինչև 1530–ական թվականները Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ձևավորվեցին Էրզրումի (Կսարոն), Մեբաստիայի, Կարսի, Վանի, Դիարբեքիրի, Ախալցխայի էյալեթները[1]: Ի՞նչ ժողովրդագրական իրավիճակ էր Արևմտյան Հայաստանում 15–րդ դարի վերջից մինչև 17–րդ դարի առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածում: Տարբեր աղբյուրների համադրությունից պարզորոշ երևում է, որ չնայած նախորդ ժամանակաշրջանում երկրամասում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոգործընթացին, երկիրը հիմնականում բնակեցված էր տեղաբնիկ հայ տարրով, որի կողքին առանձին գավառներում հատգհետե հայտնվում էին եկվոր էթնիկական այլ խմբեր: Այսպես, օրինակ, 16–րդ դարի վերջին ըստ թուրքական մի հարկացուցակի՝ «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարի» Չլդրի (Ախալցխայի) նահանգի 1250 բնակավայրերում ապրող բնակիչների գերակշիռ մասը կրում էր հայկական ու վրացական կամ՝ հայերի ու վրացիների շրջանում մեծ տարածում ունեցող անուններ, այսինքն՝ երկրամասը քրիստոնեաբնակ էր: Մահմեդական անունների կարելի էր հանդիպել հատուկենտ դեպքերում[2]:

17–րդ դարի առաջին կեսին Էրզրումի էյալեթի 23 գավառների մեծ մասը, ըստ Հակոբ Կարնեցու, բնակեցված էր բացառապես հայերով[3]: Այն, որ

Էրզրումի հյուսիսային գավառները, որոնք առավել շատ էին կրել մահմեդական տարրերով բնակեցվելու օսմանյան կառավարության ձեռնարկումների ազդեցությունը, ունենալով հայ-թուրքական խառը բնակչություն, այնուհանդերձ, գերազանցապես հայաբնակ էին, և «տաճիկները» չնչին թիվ էին կազմում, թերևս երևում է նաև թուրք հետազոտող Սիրօղլուի հրատարակած գրքից[4], որում բերված տվյալներով, օրինակ Բաբերդի գավառում քրիստոնյաները 16–րդ դարում բնակչության անվիճելի մեծամասնությունն էին: Սակայն այս վիճակը երկար չտևեց:

Հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ լիակատար գերիշխանություն հաստատելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը նվաճված երկրամասերն սկսեց բնակեցնել թուրքալեզու և իրանալեզու (գերազանցապես՝ քրդեր) ցեղերով: Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան վարչամեքենան մտցնելու և տեղի բնակչությանը հարկման ենթարկելու խնդրով՝ արդեն 1478թ. Պոնտական լեռների հարավային ստորոտներով ձգվող Բաբերդի, Մպերի, Թորթումի և այլ գավառներ ուղարկվեց օսմանյան բանակի ամենաարյունռուշտ հրամանատարներից մեկը՝ Լալա փաշան: Նա կարճ ժամանակում ավերակների վերածեց պատմական Բարձր Հայքի և Տայքի հարյուրավոր հայկական բնակավայրեր, սրի քաշեց տասնյակ հազարվոր մարդկանց: Ավելի քան 50 հազար հայեր, փրկվելով ֆիզիկական ոչնչացումից, նախընտրեցին մահմեդականացումը[5]: Զանգվածային կոտորածներն ու մահմեդականացման դեպքերն ավելի հաճախակի դարձան, երբ 1512թ. սկսվեց թուրք–պարսկական երկարատև պատերազմը: «...ասպատակեալ քանդէին և աւերէին առհասարակ...,— գրում է ականատես հեղինակը,— մինչ ի դաշտն Մշու, Խնուսու և Ալաշկերտու, Դիատնու և Խամուրայ, Բաթնոցայ և Պայազիտու, երկիրս ամէն երէին ու աւերէին, զկին և զտղայս գէրի ածէին...զի այնպէս անապատ արարին այս սահրաթ երկրներս, որ Արզրումայ հետ մինչև Էրէվան միայն բեբթորայքն ի շեն մնացին»[6]: Պարսկաթուրքական հաշտության կնքումից անմիջապես հետո՝ 1643թ., թուրքական կառավարության հանձնարարությամբ Արևմտյան Հայաստան ուղարկվեց Ջաֆար փաշան՝ «յոյժ անիրաւ և չարասէր..., ժանտաբարոյ...», որը աշխարհագիր անցկացրեց Էրզրումի նահանգում: Հարկապահանջությունն ու բռնություններն այնքան անտանելի էին, որ նահանգի հյուսիսային մի քանի գավառների քրիստոնյաներ «ի յահէն դարձան յօրէնսն Մահմէտի»[7], այսինքն՝ մահմեդականացան: Զանգվածային մեկ այլ մահմեդականացման մասին վկայում է 18–րդ դարի վերջի և 19–րդ դարի սկզբի պատմաբան–աշխարհագետ Ղուկաս Ինճիճյանը. «Ձանձրացեալք ի բռնութենէ և ի զրկանաց, դարձան (հայերը – Ա. Մ.) առհասարակ ի կրօնս տաճկաց»: Կրոնավախությունն ընդգրկեց դարձյալ Էրզրումի նահանգի հյուսիսային

շրջանները: Քերդագրակի «բնակիչք առհասարակ էին յազգիս հայոց,— շարունակում է Ինճիճյանը,— այլ ապա ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»:[8]

Քրիստոնյա բնակչության բռնի մահմեդականացումը զուգորդվում էր եկեղեցիների ոչնչացումով, ավերումով կամ մզկիթների վերածումով: 1662թ. Վանի անունով մեծ մոլլայի և կայսրության գլխավոր վեզիրի նախաձեռնությամբ բազմաթիվ «եկեղեցի Հոռոմոց (հույներ – Ա. Մ.) և Հայոց քանդեալ աւերեցին,— կարդում ենք աղբյուրներում,— և գլուխս ամենայն քրիստոնէից սեւսւ գտակ սնցուցին: Եւ առին այն եկեղեցին (խոսքը Էրզրումի միջնաբերդի եկեղեցու մասին է – Ա.Ա.) արարին իւրեանց մզկիթ ե եղե սուգ մեծ ազգիս Հայոց»[9]:

1723թ. կազմակերպված հերթական ավերիչ արշավանքներից մեկի զոհը դարձավ Էրզրումի նահանգի հյուսիսային մեկ այլ գավառ՝ Սպերը, որտեղ մոխրակույտերի վերածվեցին ավելի քան հարյուր հայկական գյուղեր[10]: Ամեն մի այսօրինակ, միջոցառում ուղեկցվում էր հայ բնակչության գերեվարությամբ. «Զօրքն տաճկաց գէրէին ազգն հայոց և բերեալ վաճառէին, կամ բռնադատէին՝ թե ուրացիր զՔրիստոս, ոմանք հաւատան ուրացան և՝ոմանք, որք ոչ ուրացան, սրոյ ճաբակ տային կամ վաճառէին...: Արզրումայ այնչափ գերեցին, որ մեք գրով ոչ կարացաք ճառել»[11]:

Այս ամենին զումարվեցին թուրք–պարսկական պատերազմի արհավիրքները: 1730–ական թթ. Կարսի և Ախալցխայի նահանգներ ներխուժած Նադիր խանի զորքերը 6 հազ. հայերի բռնագաղթեցրին Պարսկաստան. «...Եւ գերեցին զՆարիմանու նահանգն, զՋաւախէթու, զՉլտրու և զՂայի Ղուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ,– գրում է Աբրահամ Կրետացին,– Եւ քշեցին զայր ու զկին, գծեր և զտղայ և տարան ի Խորասան՝ թուով ՁՌ (6000), որպես և լսեմք»[12]: Պատահական չէ, որ վերոհիշյալ երևույթների ազդեցությամբ արդեն 18–րդ դարի առաջին երեսնամյակին Ախալցխայի էյալեթի նոսրացած բնակավայրերում առանց բացառության՝ բոլոր գյուղատերերը մահմեդականներ էին[13]: Այստեղ հայերի ու վրացիների զանգվածային մահմեդականացման հետևանքով ձևավորվել էր էթնոկրոնական մի համայնք՝ «մեսխեթցիներ» հավաքական անունով, որոնք իրենց շատ հատկանիշներով շարունակում էին հիշեցնել քրիստոնյաների: Ղ.Ինճիճյանը, նկատելով այդ հանգամանքը և ներկայացնելով Ախալցխայի նահանգի էթնիկ դիմախեղման պատկերը, գրում է. «Գիտլորէք այսր նահանգի սակաւ ըստ մեծութեան նորա, յորս ընդ մեծի մասին երևին մինչև ցայժմ մենաստանք և եկեղեցիք մեծաշէնք, այլ կամ լքեալք և կամ քայքայեալք: Քնակիչք նոցա ըստ մեծի մասին տաճիկք, դարձեալ գրեթէ առհասարակ կա՛մ ի հայոց և կա՛մ ի վրաց» (ընդգծումն իմն է – Ա.Մ.)[14]: Այս

նահանգում մոտավորապես մեկ դարի ընթացքում տեղի ունեցած աղետալի ժողովրդագրական շարժը պատկերացնելու համար վկայակոչենք մի աղյուսակ, որի տվյալների մի մասը քաղել ենք «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարից», որոնք ներկայացնում են 16–րդ դարի վերջի վիճակը, և մյուս մասը՝ 17–րդ դարի վերջի և 18–րդ դարի առաջին երեսնամյակի պատկերն արտացոլող «Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթարից»[15]. Անմիջապես աչքի է զարնում այն փաստը, որ այդ ընթացքում շեշտակի նվազել էր նահանգի բնակավայրերի թիվը: Բերենք տվյալներ հիմնականում պատմական Վերին Ջավախքի տարածքն ընդգրկող երեք գավառների օրինակով.

Գավառի և գյուղախմբի անվանումը	*Բնակավայրերի թիվն ըստ տարեթվերի*	
	1595 թ.	1694–1732 թթ.
1. Ախալքալաքի լիվայի նահիեներ		
ա) Ակշեհիրի	84	33
բ) Թմուկի	22	7
գ) Նիալիսղուրի	33	17
2. Խերթվիսի լիվայի նահիեներ		
ա) Անտառային Ջավախքի	69	23
բ) Խերթվիսի	38	19
գ) Ստվերոտ	–	2
դ) Բուզմարեթի	12	1
3. Չլդրի լիվայի նահիեներ		
ա) Ջանբազի	51	22
բ) Գայլաբերդի	16	6
գ) Քանարբելի	33	12
Ընդամենը՝	358	142

Այսպիսով՝ մեկ հարյուրամյակ, կամ՝ մի վտքր ավելի անց, Ջավախքում հիշատակվող բնակավայրերի թիվը 358–ից կրճատվում է 142–ի, այսինքն՝ 2,5 անգամ: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միևնույն անունը կրող մի քանի գյուղերի՝ Վերին և Ներքին, Մեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ նշվում են իբրև մեկական գյուղեր:

Բռնի մահմեդականացման, թուրքացման և բռնագաղթի հետ մեկտեղ

օսմանցիները ձեռնարկեցին Արևմտյան Հայաստանի էթնոնկարագիրը խաթարող մեկ այլ «միջոցառում»: 16–րդ դարի սկզբներից Սեֆյան Իրանի դեմ ռազմաքաղաքական բուֆեր՝ պատնեշ ստեղծելու նպատակով թուրքական սուլթանները սկսեցին կայսրության հարավային և հարավարևելյան շրջաններից խրախուսել քրդերի ներհոսքը Հայկական լեռնաշխարհ: Արդեն պարսկաթուրքական պատերազմի սկզբում՝ 1515թ. քուրդ ցեղապետերից մեկի՝ Էդրիսի օժանդակությամբ սուլթան Սելիմ Ահեղը իրեն ենթարկեց Դիարբեքիրի և նրանից հարավ տարածված քրդերին: Ի փոխհատուցումն իր ծառայության՝ Էդրիսը ստացավ այդ շրջանների կառավարման իրավունքը և քոչվորական կյանքով ապրող իր հայրենակիցներին հարկադրեց տեղափոխվել Էրզրումի նահանգի տարածքը[16]: Քրդական մեկ այլ վերաբնակեցում կազմակերպեց սուլթան Մուրադը 1635թ.: Ընդառաջելով գաղթել ցանկացող քրդական ցեղերի ցանկությանը՝ նա կազմակերպեց զանգվածային մի մեծ ներհոսք դեպի Երզնկայի ու Դերջանի գավառները: Խոսելով Դերջանում քրդերի հայտնվելու մասին, որն ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել 18–րդ դարի ընթացքում, հայ հեղինակները վկայում են, որ «Քուրդք բնակեալք ի սմա (Դերջան – Ա.Մ.), եկեալ ասին ի սէկմանապատայ»[17]: Նույն ժամանակ ներհոսք տեղի ունեցավ Բասենի և Ալաշկերտի գավառներ, որտեղ գերազանցապես հաստատվեցին Փեսյան ցեղի բազմաթիվ քրդեր:

Վերոհիշյալ էթնիկական գործընթացներն ուժեղացան 18–րդ դարի կեսերին: Եթե սկզբնական շրջանում քրդերը հյուսիս էին տեղափոխվում միայն ամառվա ամիսներին ալպիական մարգագետիններում իրենց բազմաքանակ ոչխարները արածեցնելու նպատակով, ապա այժմ նրանք անցան մշտական բնակության՝ տեղավորվելով հայկական գյուղերում: Հայ բնակչությունը պարտավոր էր ամբողջ ձմեռ պահել ոչ միայն քրդերին, այլև նրանց բազմաքանակ անասուններին: Քրդերին սուլթանների արտոնած այս արատավոր համակարգը հայտնի էր «ղշլաղություն» անունով: Այս քաղաքականության հետևանքով ավելի ստվարացավ քրդերի թիվը հատկապես Բյուրակնյան (Բինգյոլի) լեռներին հարող գավառներում:

Ինչևէ, 15–18–րդ դդ. բռնի մահմեդականացման, հարկադիր արտագաղթերի, թուրքերի ու քրդերի միտումնավոր բնակեցման հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում որոշակիորեն աճեց մահմեդական բնակչության թիվը: Սակայն նույնիսկ այդ պայմաններում Արևմտյան Հայաստանը դեռ 19–րդ դարի սկզբին շարունակում էր մնալ գերազանցապես հայաբնակ: Բավական է նշել, որ այդ ժամանակ նահանգի տարածքում հաշվվում էր 978 հայկական գյուղ և 14 քաղաք, որոնցում ապրում էին ավելի քան 400 հազ. հայեր, որից գյուղական բնակչությունը կազմում էր 308 հազ., քաղաքայինը՝ 93 հազ. մարդ[18]:

1828–1829թթ. ռուս–թուրքական պատերազմից հետո չկամենալով մնալ օսմանյան տիրապետության տակ՝ 75 հազ. արևմտահայեր, որոնք գլխավորապես Էրզրումի նահանգի բնակիչներ էին, նախընտրեցին արտագաղթը և հաստատվեցին Անդրկովկասից Ռուսաստանին անցած շրջաններում: Թեև Էրզրումի նահանգից գաղթած հայերի թիվը կազմում էր մոտավորապես 9,6 հազ. ընտանիք, և նահանգի էթնիկական կազմը զգալիորեն այդ գաղթից հետո փոխվեց, սակայն այդ վարչամիավորը կրկին մնաց հայահոծ երկրամասերից մեկը: Արևմտահայ այլ գավառներից գաղթականները տեղափոխվեցին դեպի արևելք ու հարավ–ւսրևելք և բնակություն հաստատեցին Ռուսաստանին սահմանակից գաղթի հետևանքով հայաթափված գյուղերում[19]:

Արևմտյան Հայաստանում հայակուլ էթնիկական գործընթացները խորացան 19–րդ դարի երկրորդ կեսին և 20–րդ դարի սկզբին: 1853–1856թթ. պատերազմից հետո ռուսների կողմից գրավված Էրզրումի նահանգի արևելյան գավառները և Կարսը նորից թուրքերին վերադարձնելու լուրը նոր արտագաղթի պատճառ դարձավ արևմտահայության համար: Բազմահազար էրզրումցիներ, կարսեցիներ, ալաշկերտցիներ, բայազետցիներ արտագաղթեցին Անդրկովկասից Ռուսաստանին անցած շրջաններ[20]: Նրանց մի մասը հաստատվեց Թալինի գյուղերում, Ալ ծովի առափնյա շրջաններում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր: Միայն 4 հազ. ընտանիք տեղավորվեց այժմյան Մտավրոպոլի երկրամասի տարածքում[21]: Նույն ժամանակ Կովկասից մեծ թվով լեռնականներ, հատկապես նրանց առաջնորդ Շամիլի հպատակեցումից հետո, անցնում են Արևմտյան Հայաստան՝ զբաղեցնելով լքված հայկական բնակավայրերը: Թուրքական կառավարության գործուն ջանքերով լեռնականների (նրանք հայտնի էին լեզգիներ կամ չերքեզներ հավաքական անունով) մեծ մասը ռազմաքաղաքական նկատառումներով բնակեցվեց Ռուսաստանին սահմանակից Էրզրումի նահանգի արևելյան գավառներում, մասնավորապես Բասենում[22]:

Օսմանյան կառավարության հայակուլ ձեռնարկումներն ուժեղացան 19–րդ դարի վերջին և 20–րդ դարի սկզբին: Այդ քաղաքականության հետևանքով, օրինակ, Էրզրումի նահանգի բնակչության թիվը 19–րդ դարի սկզբի համեմատությամբ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակը մոտ 380 հազարից կրճատվեց 150 հազարի, իսկ բնակավայրերի թիվը 931–ից՝ 391–ի,[23] այսինքն՝ 60 տոկոսով: Հատկանշական է, որ առավելապես տուժել էին նահանգի Ռուսաստանին սահմանակից գավառները՝ Բայազետը, Ալաշկերտը, Բասենը, Ապերը, Էրզրումը, որտեղ համիդեական կոտորածներն ավելի զանգվածային բնույթ էին կրել և տեղի էին ունեցել խոշոր արտագաղթեր դեպի Արևելյան Հայաստան և Անդրկովկասի այլ շրջաններ[24]:

Այսպիսով՝ մինչև 1915թ. Հայոց մեծ եղեռնը, մի քանի հարյուր տարի անընդհատ, մերթ դանդաղ, մերթ բուռն տեմպերով էթնիկական ցեղասպանության գործընթացն Արևմտյան Հայաստանում արդեն տեղի էր ունեցել, հանգամանք, որը օբյեկտիվորեն պայմանավորում էր թուրքական տիրապետության դեմ հայ ազգային–ազատագրական պայքարի անհաջողությունները: Կարծում ենք, որ 16–19–րդ դդ. ընթացքում Արևմտահայաստանում տեղի ունեցած հայաթափման երևույթները, որոնք անուշադրության են մատնվել հայոց գենոցիդի հարցերով զբաղվող շատ մասնագետների կողմից, նվազ կարևոր չեն իբրև ցեղասպանության դրսևորումներ Օսմանյան կայսրությունում, առավել ևս, որ Միավորված ազգերի կազմակերպության 1948թ. ընդունած բանաձևում ցեղասպանություն է համարվում ոչ միայն մեկ ազգի, կրոնական համայնքի կամ ռասայի դեմ ուղղված ֆիզիկական բնաջնջման գործողությունը, այլև հայրենիքից վտարելու, բռնությամբ ազգափոխելու, կրոնափոխելու, իր հայրենի հողում կյանքի անտանելի պայմաններ պարտադրելու ճանապարհով հեռացնելու երևույթները, այսինքն՝ այն, ինչ տեղի էր ունեցել Թուրքիայում դարեր շարունակ:

ՕԱՆՈԹԱԳՈՐԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը մանրամասն տե՛ս. Birken A., Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Wiesbaden, 1976:
2. Մելքոնյան Ա., Ջավախք. պատմության ուրվագծեր, Ե., 1999, էջ 13–14, Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը, գիրք 2 (վրացերեն), Թբիլիսի, 1941:
3. Հակոբ Կարնեցի, Շինուած Կարնոյ քաղաքին, («Մանր ժամանակագրություններ», կազմեց Վ. Ա.Հակոբյան, հ.2, Եր. 1956, էջ 550–551:
4. Miroglu I. XVI. Yuzyılda Bayburt Sancağı, Istanbul, 1975.
5. Koch K., Wanderungen im Oriente wahrend der Jahre 1843 und 1846, Weimar, 1846. Տաշյան Հ. ,Հայ բնակչությունը Մև ծովէն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 3–20:
6. «Մանր ժամանակագրություններ», հ.2, էջ 565:
7. Նույն տեղում, էջ 554:
8. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 93:
9. «Մանր ժամանակագրություններ», հ.2, էջ 567:
10 Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Ե., 1934, էջ 110:
11. Մատենադարան, ձեռ. թիվ 6332, էջ 552:
12. Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Ե. 1973, էջ 67:
13. «Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթարը», Թբիլիսի, 1979 (վրացերեն):

14. Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 123: Այն տեսակետը, ըստ որի տաճիկների թուրքերի զգալի մասը նախապես եղել են ոչ միայն վրացիներ, այլ նաև հայեր, պաշտպանում է պրոֆ. Պ.Հակոբյանը. «Ախլցխայի, ..հին գիւղերում ապրում էին նաև թուրք ընտանիքներ,–գրում է նա,– որոնք ամենայն հաւանականութեամբ, երբեմնի հայեր էին եւ բռնութեամբ հաւատափոխ էին դարձել երկրամասի իսլամացման շրջանում» (Հակոբյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 88): Նույն կարծիքին է նաև արևելագետ Ավ.Փափազյանը (Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16–19–րդ դարեր), Ե., 1999, էջ 27):

15. Այդ ժամանակաշրջանում Ջավախքի երեք լիվաներում (Ախալքալաք, Խերթվիս և Չլդր) հիշատակվող գյուղերի անունները տե՛ս. Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը, գիրք 2 (վրացերեն), էջ 7–21, 332–386, 393–402. Չլդրի էյալեթի ջաբա դավթարը, Թբիլիսի, 1979 (վրացերեն), էջ 106–199.

16. Троттер Мало–Азийские курды, Известия Кавказского отдела, т. VII, Тифлис, 1873, с.1–3.

17. Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 97:

18. Մելքոնյան Ա., Էրզրում. Էրզրումի նահանգի հայ ազգաբնակչությունը 19–րդ դ. առաջին երեսնամյակին, Եր.1994, էջ 115–117:

19. Էփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, 1902, էջ 492, Smith E., Researches of the rev. E. Smith and rev. H.G.O. Dwigth in Armenia, vol. 2,Boston, 1833, p.306.

20. Акты Кавказской археографической комиссии, т. X I I, Тифлис, 1904, с.313.

21. Նույն տեղում, էջ 1389

22. Մատենադարան, Ջանազան հեղինակների արխիվ, թղթ. 54, վավ. 13 1, 2,3, 4:

23. Մելքոնյան Ա., Էրզրում..., էջ 113–117, 158 և Ա–Դո, Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները, Եր., 1912, էջ 226:

24. Մատենադարան, Մկրտիչ Խրիմյանի արխիվ, թղթ. 101, վ.1, 137, 248, թղթ. 102, վավ. 639, թղթ. 103, վավ. 429: